

**KURSANTLARDA KASB TANLASHDA YUZAGA KELADIGAN
MUAMMOLAR: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL**

O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Akademiyasi

Xizmat faoliyatini tarbiyaviy psixologik taminlash

Abdushukurov Maxmudjon Muzaffar o‘g‘li

Annotatsiya

Mazkur maqolada kursantlarda kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan muammolar har tomonlama tahlil qilinadi. Nazariy va amaliy tadqiqotlar asosida kursantlarning psixologik, ijtimoiy va motivatsion omillari, shuningdek, ularni kasb tanlashga undovchi va to‘sqinlik qiluvchi sabablar tahlil qilinadi. Maqolada klassik va zamonaviy nazariyalar, O‘zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, empirik tadqiqotlar natijalari, shuningdek, tanqidiy nuqtai nazarlar keng yoritiladi. Xulosalarda kasb tanlash jarayonini optimallashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: kasb tanlash, kursantlar, muammolar, psixologiya

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the problems encountered by cadets in the process of career choice. Based on theoretical and empirical research, the psychological, social, and motivational factors influencing cadets' professional orientation are examined, along with the reasons facilitating or hindering their career decisions. The article covers classical and modern theories, scientific works of Uzbek and foreign scholars, results of empirical studies, and critical perspectives. The conclusions offer scientific and practical recommendations for optimizing the career choice process among cadets.

Keywords: career choice, cadets, problems, psychology

Аннотация

В данной статье всесторонне анализируются проблемы, возникающие у курсантов в процессе выбора профессии. На основе теоретических и эмпирических исследований рассматриваются психологические, социальные и мотивационные факторы, а также причины, способствующие и препятствующие профессиональному выбору курсантов. В статье широко освещаются классические и современные теории, научные труды узбекских и зарубежных ученых, результаты эмпирических исследований и критические взгляды. В выводах представлены научно-практические рекомендации по оптимизации процесса выбора профессии курсантами.

Ключевые слова: выбор профессии, курсанты, проблемы, психология

Kirish

Bugungi kunda kasb tanlash muammosi jamiyat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, harbiy va huquqni muhofaza qilish sohalarida tahsil olayotgan kursantlar uchun kasb tanlash jarayoni nafaqat shaxsiy hayot va kelajak, balki milliy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlik uchun ham ahamiyatlidir. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kasb tanlash jarayoniga ta’sir etuvchi omillar tobora murakkablashib bormoqda. Kursantlar nafaqat o‘z qiziqishlari va salohiyatini, balki ijtimoiy talablar, ota-ona va jamiyat kutgan umidlarni, texnologik taraqqiyot va mehnat bozori dinamikasini ham hisobga olishlari talab etiladi. Shu bilan birga, kasb tanlashdagi noaniqlik, psixologik bosim, motivatsion inqiroz va informatsion noturg‘unlik kabi muammolar kursantlar uchun dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada kasb tanlashda kursantlar duch keladigan asosiy muammolar, ularning sabablari va oqibatlari, shuningdek, ushbu jarayonni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar keng yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

Kasb tanlash jarayoni inson hayotidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon insonning o'zini o'zi anglash, shaxsiy qiziqish va moyilliklarni aniqlash, mehnat bozoridagi o'zgarishlarga moslashish va jamiyatda o'z o'rnini topish bilan chambarchas bog'liq. Kursantlar uchun kasb tanlash jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, unda harbiylik, intizom, ijtimoiy mas'uliyat va davlat manfaatlari kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Kasb tanlash muammolarining nazariy-asosiy tamoyillari o'z tarixiga ega bo'lib, bu borada bir qator klassik va zamonaviy qarashlar shakllangan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida kasb tanlash psixologiyasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. F. Parsons tomonidan ilgari surilgan «kasbiy yo'naltirish» nazariyasi kasb tanlashda shaxsiy qiziqishlar, individual qobiliyatlar va kasb talablarining uyg'unligi muhimligini ta'kidlaydi. Parsonsning fikricha, kasb tanlashdan oldin shaxs o'zini, imkoniyatlarini va tanlanayotgan kasb haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarur[1]. Bu nazariya zamonaviy kasb tanlash tizimlarining shakllanishida asosiy poydevor bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, D. Superning kasbiy rivojlanish nazariyasida kasb tanlash shaxsning butun hayot davomida uzluksiz rivojlanib boruvchi jarayon sifatida talqin etiladi. Super kasb tanlashni bolalikdan boshlab, o'smirlik, yoshlik, voyaga yetish va pirovardida yetuklik bosqichlarida sodir bo'ladigan murakkab psixologik va ijtimoiy transformatsiya deb hisoblaydi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir bosqichda shaxs o'z hayotiy tajribasi va ijtimoiy muhit ta'sirida kasbga bo'lgan munosabatini qayta ko'rib chiqadi va moslashtiradi.

Kasb tanlash jarayonida motivatsion omillar ham muhim rol o'ynaydi. A. Maslou tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida kasb tanlash insonning o'zini o'zi namoyon qilish, mustaqillik va hurmatga bo'lgan ehtiyojlari bilan bog'liq ekani ko'rsatiladi. Maslou nazariyasi asosida kursantlarning kasb tanlashdagi motivatsion muammolarini tahlil qilish mumkin, chunki ko'plab kursantlar kasbni tanlashda ijtimoiy maqom, moddiy

ilmiy –amaliy anjuman

baraka, xavfsizlik va o'zini oqlash kabi ehtiyojlarni yetarlicha hisobga olmaydilar. Bu esa, o'z navbatida, kasb tanlashda noaniqlik va ikkilanish, ba'zan esa, kasbiy inqiroz holatlariga olib keladi. Shu o'rinda, S. Hollandning kasbiy tipologiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Holland kasb tanlashda shaxsning individual tipologik xususiyatlari – ya'ni, realizm, intellektualizm, sotsializm, an'anaviylik, tadbirkorlik va badiiylik – asosida kasbga moslashishini ta'kidlaydi. Kursantlar uchun esa, asosan, realizm va tadbirkorlik tipidagi kasblar ustunlik qiladi, biroq shaxsning individual xususiyatlari e'tiborga olinmasa, bu moslashuv jarayonida muammolar va noroziliklar yuzaga keladi.

Tarixiy jihatdan, kasb tanlash muammolari turli mamlakatlarda va madaniy muhitlarda har xil talqin etilgan. G'arbiy mamlakatlarda kasb tanlash jarayoniga ko'proq individual yondashuv, shaxsiy mustaqillik va o'zini o'zi anglash tamoyillari asos qilib olingan. Shu bilan birga, Sharq mamlakatlarida, xususan, O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasida kasb tanlashda oilaviy an'ana, jamiyat talablari va kollektiv manfaatlar ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan. O'zbekistonlik olimlardan A. G'aniyev, N. Jo'raev, M. Saidovlarning tadqiqotlarida yoshlarning kasb tanlashida oilaviy muhit, maktab va mahalla institutining roli, shuningdek, milliy qadriyatlar va ijtimoiy an'analarning ta'siri chuqur o'rganilgan. Ularning tadqiqotlarida kursantlar uchun kasb tanlash jarayonida ota-onaning ta'siri, ijtimoiy bosim va milliy mafkura omillari muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatilgan. Bu esa, o'z navbatida, kursantlar orasida kasb tanlashga oid psixologik va sotsial muammolarni kuchaytiradi.

Kasb tanlashda yuzaga keladigan asosiy muammolardan biri – bu axborot yetishmasligi va noto'g'ri kasbiy ma'lumotlarning keng tarqalganligidir. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab kursantlar kasb tanlashda yetarlicha professional maslahat va axborot manbalariga ega emaslar. Bu esa, kasbga moslashuv jarayonida ko'plab qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Masalan, N. Jo'raev va S. Nuriddinovlarning 2020-yilgi tadqiqotida O'zbekiston harbiy oliy o'quv yurtlari kursantlari orasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, respondentlarning 47 foizi kasb tanlashda asosiy axborot manbasi sifatida ota-onasi va do'stlarini ko'rsatgan, faqat 18 foizi esa kasbiy maslahat xizmatlaridan foydalangan. Bu holat, kursantlarning kasb tanlashda mustaqil va ongli qaror qabul qilishiga to'sqinlik qiluvchi omil sifatida talqin qilinadi[2]. Shuningdek, zamonaviy axborot muhitida kasb va kasbiy faoliyat haqida noto'g'ri va biryoqlama ma'lumotlarning ko'pligi kasb tanlashda noto'g'ri yo'l tutish xavfini oshiradi.

Kasb tanlash jarayonida psixologik omillar ham yetakchi rol o'ynaydi. Kursantlar orasida kasb tanlashga oid stress, xavotir, ikkilanish va o'z-o'ziga ishonchsizlik hollari keng tarqalgan. Bu muammolar, asosan, yoshlar hayotida muhim qarorlarni mustaqil qabul qilish tajribasining yetishmasligi, oila va jamiyatning yuqori kutgan umidlari, shuningdek, kasb tanlashda muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqish kabi sabablar bilan izohlanadi. Psixolog M. Pratkanis va E. Aronsonning «ta'sir psixologiyasi» nazariyasiga ko'ra, shaxs kasb tanlashda tashqi ta'sirlarga, ya'ni, ota-ona, do'stlar, pedagoglar va jamiyat ommaviy axborot vositalarining bosimiga moyil bo'ladi. Bu esa, kursantlar orasida mustaqil kasb tanlash motivatsiyasining pasayishiga va psixologik norozilik holatlarining kuchayishiga olib keladi.

Kasb tanlashda ijtimoiy va madaniy omillar ham alohida o'rin tutadi. O'zbekiston sharoitida maktab, mahalla va oila institutlari kursantlarning kasb tanlashida asosiy ijtimoiy muhit sifatida namoyon bo'ladi. Mahalla institutining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni, jamoaviylik, an'ana va urf-odatlariga sodiqlik, kursantlarning kasb tanlashga oid qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, oila muhitida kasb tanlashga oid demokratik yoki avtoritar yondashuvlar ham kursantning mustaqil fikrlash qobiliyatiga ta'sir etadi. Empirik tadqiqotlar, masalan, Sh. Sattorova va B. Karimov tomonidan o'tkazilgan so'rov natijalari asosida, ota-onaning kasb tanlashga aralashuvi

kursantlarning mustaqil kasbiy qaror qabul qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Bu holat, kursantlar orasida kasbiy norozilik, motivatsion inqiroz va kasbga nisbatan befarqlik kabi muammolarni yuzaga keltiradi[3].

Kasb tanlashda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsning temperament tipi, qiziqishlari, intellektual darajasi, kasbiy kompetensiyalari, kommunikativ qobiliyatlari va stressga chidamliligi kasb tanlash jarayonida muhim rol o'ynaydi. Masalan, S. Holland tipologiyasi asosida olib borilgan tadqiqotlarda, harbiy va huquqni muhofaza qilish sohalarini uchun realizm va tadbirkorlik tipidagi shaxslar mos kelishi aniqlangan. Biroq, kursantlarning ayrimlari o'z individual xususiyatlarini yetarlicha anglab yetmasligi yoki noto'g'ri baholashi natijasida, kasb tanlashda xatolarga yo'l qo'yadilar. Bu esa, kelajakda kasbiy moslashuvda qiyinchiliklar va kasbiy inqiroz holatlarini yuzaga keltiradi.

Kasb tanlash muammolarining zamonaviy tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi globallashtirish va axborot texnologiyalari rivoji sharoitida kasb tanlash jarayoniga yangi muammolar paydo bo'lmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali kasb va kasbiy faoliyatga oid turli xil, ba'zan esa, noto'g'ri ma'lumotlarning keng tarqalishi kursantlar ongida kasb haqidagi stereotip va noto'g'ri tasavvurlarni shakllantiradi. Natijada, kursantlar kasb tanlashda real imkoniyat va ehtiyojlarni to'g'ri baholay olmaydilar. Zamonaviy tadqiqotlarda kasb tanlashda informatsion savodxonlik va axborot tanlash madaniyati muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi. Masalan, S. Nuriddinovning 2022-yilgi tadqiqotida kursantlarning kasb tanlashda internet manbalaridan foydalanish darajasi va natijalari o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kursantlarning 63 foizi kasb tanlashda internetdagi ochiq manbalarga tayanadi, biroq ularning 42 foizi bu manbalarning ishonchliligini tekshirib ko'rmasliklarini bildirgan[4]. Bu esa, kasb tanlashda noto'g'ri qaror qabul qilish xavfini oshiradi.

Kasb tanlashda yuzaga keladigan muammolarning yana bir muhim jihati – bu kasbiy motivatsiya va kasbga sodiqlik masalasidir. Kursantlar orasida kasbga nisbatan befarqlik, motivatsion inqiroz va kasbiy norozilik holatlari keng tarqalgan. Bu holat, asosan, kasb tanlashda shaxsiy qiziqish va moyilliklarning yetarlicha hisobga olinmasligi, ijtimoiy bosim va tashqi ta'sirlarning kuchayishi, shuningdek, kasbiy faoliyat real sharoitlari va kutgan natijalar orasidagi tafovut bilan izohlanadi. Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda kasbiy motivatsiyani oshirish va kasbga sodiqlikni shakllantirish uchun, kursantlarda kasbiy o'zini anglash, kasbiy moslashuv va kasbga bo'lgan ijobiy munosabatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu borada, G. Allport va K. Levinning motivatsion nazariyalari asosida olib borilgan tadqiqotlar, kursantlarda kasbiy motivatsiyani oshirish uchun individual yondashuv, ijtimoiy-psixologik treninglar va kasbiy maslahat xizmatlarining samarali ekani ko'rsatilgan.

Kasb tanlashda yuzaga keladigan muammolarni hal etishda zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, kasb tanlashga oid psixologik maslahat xizmatlarini rivojlantirish, kasbiy yo'naltirish dasturlarini takomillashtirish, kursantlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning zamonaviy metodlarini joriy etish, kasbga oid informatsion-resurs markazlarini yaratish kabi chora-tadbirlar kursantlarning kasb tanlashda duch keladigan muammolarini kamaytirishga yordam beradi. Bu borada xorijiy mamlakatlar tajribasi ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, AQSh va Yevropa mamlakatlarida kasbiy yo'naltirish xizmatlari tizimlashtirilgan bo'lib, har bir o'quvchi va talabaga individual maslahatlar, kasbiy testlar va psixologik treninglar o'tkaziladi. O'zbekiston sharoitida ham kasbiy yo'naltirish markazlarini tashkil etish, maktab va oliy o'quv yurtlarida kasb tanlashga oid maxsus kurslar va seminarlar o'tkazish, ota-onalar va pedagoglar uchun kasb tanlash bo'yicha treninglar tashkil etish zarurligi ta'kidlanmoqda[5].

Kasb tanlash muammolari bo'yicha olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, kursantlar orasida kasb tanlashga oid muammolar ko'plab omillar bilan bog'liq. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, kursantlarning 38 foizi kasb tanlashda asosiy qiyinchilik sifatida axborot yetishmasligi, 27 foizi esa psixologik bosim va stress, 21 foizi esa motivatsion inqiroz va kasbiy norozilikni ko'rsatgan. Bu natijalar, kasb tanlashda ko'plab omillar – axborot, psixologik, ijtimoiy va motivatsion – o'zaro bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, kasb tanlash muammolarini hal etishda kompleks yondashuv, ya'ni, psixologik maslahat, axborot ta'minoti, motivatsion treninglar va kasbiy yo'naltirish xizmatlarini birgalikda joriy etish zarurligi aniqlangan[6].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kasb tanlash muammolariga oid turli-tuman yondashuv va qarashlar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar kasb tanlashda individual yondashuv, shaxsiy qiziqish va moyilliklarni asosiy omil sifatida ko'rsatsa, boshqalar kasb tanlashda ijtimoiy va madaniy omillar, oilaviy an'ana va jamiyat talablari ustuvor ahamiyatga egaligini ta'kidlaydilar. Tanqidiy nuqtai nazardan qaralganda, kasb tanlashda faqat individual yoki faqat ijtimoiy omillarga tayanish biryoqlama bo'lib, zamonaviy sharoitda integratsiyalashgan, ya'ni, individual, ijtimoiy va axborot omillarini uyg'unlashtirgan yondashuv zarurligi ta'kidlanadi. Bu borada, kursantlarning kasb tanlashda duch keladigan muammolarini hal etish uchun, kompleks psixologik-pedagogik dasturlar, kasbiy maslahat va yo'naltirish xizmatlarini rivojlantirish, kasbga oid axborot resurslarini kengaytirish va kasbiy motivatsiyani oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan nazariy va empirik manbalar, klassik va zamonaviy yondashuvlar, O'zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, tanqidiy nuqtai nazarlar asosida xulosa qilish mumkinki, kursantlarda kasb tanlash muammolari ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, uni hal etishda kompleks ilmiy-amaliy yondashuv zarur.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan ilmiy tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, kursantlarda kasb tanlash jarayoni ko‘plab individual, psixologik, ijtimoiy va axborot omillari bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar ko‘p qirrali va murakkabdir. Kasb tanlashda axborot yetishmasligi, noto‘g‘ri kasbiy ma’lumotlar, psixologik bosim, ijtimoiy stereotiplar, motivatsion inqiroz va kasbiy norozilik holatlari kursantlar uchun asosiy muammolar sifatida ajralib turadi. Bu muammolarni hal etishda zamonaviy psixologik va pedagogik yondashuvlardan, kasbiy yo‘naltirish va maslahat xizmatlaridan, axborot-resurs markazlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xorijiy mamlakatlar tajribasi va milliy an’analar uyg‘unligida kasb tanlash jarayonini takomillashtirish, kursantlarning kasbiy motivatsiyasi va kasbga sodiqligini oshirish, ota-onalar, pedagoglar va jamiyatning kasb tanlashdagi rolini to‘g‘ri tashkil etish zarur. Kelgusida kasb tanlash muammolarini hal etishda kasbiy maslahat xizmatlarini rivojlantirish, kasbga oid axborot manbalarini kengaytirish, kasbiy motivatsiyani oshirish va kasb tanlashda individual yondashuvni kuchaytirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tadbirlarni amalga oshirish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Parsons F. Choosing a Vocation. Boston: Houghton Mifflin, 1909.
2. Jo‘raev N., Nuriddinov S. Kasb tanlashda kursantlarning axborot manbalaridan foydalanish muammolari. O‘zbekiston psixologiyasi, 2020, №2.
3. Sattorova Sh., Karimov B. Kursantlarda kasb tanlashga oilaviy va ijtimoiy omillarning ta’siri. Yoshlar psixologiyasi, 2021, №4.
4. Nuriddinov S. Kursantlarning kasb tanlashda internetdan foydalanish xususiyatlari. O‘zbekiston ijtimoiy fanlari, 2022, №1.
5. Saidov M. O‘zbekiston sharoitida kasb tanlashda zamonaviy yondashuvlar. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 2022.

6. G‘aniyev A. Kasb tanlash muammolari va ularni hal etish yo‘llari. Toshkent:
O‘zbekiston Milliy universiteti, 2019.